

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЕКТУВАННЯ ТА УКЛАДАННЯ ІСТОРИЧНИХ КАРТ ДЛЯ ШКОЛИ

У статті розглянуті питання особливостей проектування і складання карт історичної тематики для забезпечення шкільних курсів з історії. Навчальна картографічна продукція з історії має ряд певних відмінностей від шкільних географічних карт, особливості змісту цих карт вимагають ретельного опрацювання змісту саме історичної тематики і окремо географічної основи з урахуванням численних тимчасових чинників. До навчальних історичних карт школа висуває певні вимоги: навчальна карта повинна відповідати програмі і змісту того розділу навчального курсу, в якому викладена конкретна тема, а хронологічні рамки карт – основним хронологічним розділам підручника. Зміст навчальної карти і ступінь його детальності повинні залежати від віку учнів.

Ключові слова: історичні карти, шкільні карти, проектування і складання карт.

L. Datsenko

FEATURES OF PLANNING AND DRAFTING OF HISTORICAL MAPS FOR SCHOOL

The questions of features of planning and drafting of maps of historical subject are considered for providing of school courses on world history has a row of certain differences from school geographical maps, the features of maintenance of these maps require the careful working of maintenance exactly of historical subject and separately geographical basis taking into account numerous temporal factors. To the educational historical maps school pulls out certain requirements: an educational map must answer program and maintenance of that section of educational course a concrete theme is expounded in which, and chronologic scopes of maps – to the basic chronologic sections of textbook. The table of contents of educational map and degree of his detailed must depend on age of students.

Keywords: historical maps, school maps, planning and drafting of maps

Вступ. Сучасна школа, як і школа минулих часів, не може обійтись у вивченні географії та історії тільки підручником. Як і колись, учневі потрібні атласи і контурні карти, а в класах – різноманітні настінні карти і глобуси. Усі ці навчальні картографічні твори є джерелами інформації про навколишній світ, його природу, економіку, історію. Картографічні твори для школи є специфічним засобом унаочнення, що постійно використовується у процесі вивчення географії та історії. Вони забезпечують не лише підвищення якості знань, а й розвиток сприйняття, самостійного мислення учнів.

Вихідні передумови. За радянський період навчальні посібники для школи випускались централізовано – один підручник і один атлас для відповідного класу на всю країну. В цьому були свої переваги й вади. Вчителям і учням не потрібно було самим вибирати підручники, за них усе було вирішено. Зараз і в учителів, і в учнів є вибір: за яким підручником і яким атласом

їм вивчати предмет. Нині в Україні інтенсивно розвивається картографічне виробництво. Державні й приватні підприємства видають продукцію різноманітної тематики для численних споживачів. Але небагато підприємств розробляє, готує до друку саме шкільні картографічні твори. Навчальні карти з історії видають в Україні Державне науково-виробниче підприємство «Картографія», ЗАТ «Інститут передових технологій», картографічне видавництво «Мапа» і ТОВ Видавництво «Ранок». Одним із напрямів діяльності цих підприємств є виготовлення високоякісних шкільних навчальних творів з використанням нових комп'ютерних технологій, що відповідають високим поліграфічним стандартам [4].

На початковому етапі незалежного існування України як держави для забезпечення загальноосвітньої школи було підготовлено до видання українською мовою навчальні карти й атласи, що розроблялися і видавалися раніше ГУГК СРСР, із внесенням певних змін. Шкільні покладні навчальні атласи та стінні карти з історії регулярно розробляють і видають ДНВП «Картографія» (всесвітня історія) з 1996 р., ЗАТ «Інститут передових технологій» (історія України і всесвітня історія) з 1997 р., картографічне видавництво «Мапа» (історія України) з 1997 р., Харківське видавництво «Ранок» (атласи-шаблони з історії) з 2005 р. Атласи відповідають змісту навчальних програм для загальноосвітньої школи з історії [4]. Різні організації та видавництва випускають контурні карти з історії для кожного класу. Кожна з контурних карт має спільні риси з основними атласами.

Постановка завдання. Метою даної публікації є висвітлення специфіки проектування та укладання картографічних творів історичної тематики для школи. Розробка та укладання картографічного твору, особливо навчального, є дуже кропітким та складним процесом. Для більш повного і точного змісту навчальних творів повинні залучатися фахівці різних галузей, досвідчені шкільні методисти, враховуватись думки науковців та педагогів-практиків. Найефективніший метод створення навчальних карт і атласів з історії – коли працюють разом картограф та історик.

Виклад основного матеріалу. Зміст історичних карт змінювався з часом. На перших історичних картах подавались стародавні міста, місця історичних боїв тощо. Пізніше почали відображати пересування військ, походи відомих полководців та мандрівників. Історичні карти минулого відображали не тільки реальні історичні події, а й зміст стародавніх міфів. Майже до кінця XIX ст. зміст історичних карт зводився до позначення на них місць історичних подій, державних і адміністративних кордонів, маршрутів подорожей, військових подій, до визначення територій розселення різноманітних народів та освоєння нових земель. Що власне і є головним завданням історичної картографії.

Ступінь детальності змісту шкільних історичних карт визначається призначенням карти, її темою, хронологічними рамками і масштабом. Як правило, такі карти є комплексними. Історія окремої країни вивчається не

ізолювано, не у вузьких рамках внутрішньої історії, а у зв'язку із загальним всесвітньо-історичним процесом розвитку суспільства, тому бажано, щоб зміст історичної карти виявляв ці загальні зв'язки.

Навчальна картографічна продукція з історії має ряд певних відмінностей від шкільних географічних карт, особливості змісту цих карт вимагають ретельного опрацювання змісту саме історичних подій і окремо географічної основи з урахуванням численних часових факторів. Методика викладання історії в школі передбачає такі види навчальних історичних карт: стінні навчальні карти, призначені для роботи в класі; карти навчальних атласів; картографічні зображення у підручниках; контурні карти; електронні карти в CD-атласах.

До навчальних історичних карт школа висуває певні вимоги. Навчальна карта повинна відповідати програмі й змісту того розділу навчального курсу, в якому викладається її тема, а хронологічні рамки карт – основним хронологічним розділам підручника. Чим повніше вивчається той або інший розділ історії, тим докладніші карти потрібні для його вивчення; якщо підручник подає мало відомостей для з'ясування конкретної обстановки даної історичної події, карта має доповнити його. Зміст навчальної карти й ступінь його детальності повинні залежати від віку учнів. Тому для різних класів потрібні карти різного змісту. Для молодшої школи, для полегшення сприйняття, можливо додавати в атласи розширені пояснювання умовних позначень історичних карт. Учні старших класів, маючи значно більший запас історичних відомостей, звикли читати карту й легко можуть розібратися в карті з більшим навантаженням, у той час як учням молодших класів потрібна карта з елементарним змістом, не переобтяженим зайвими деталями, за якими можна пропустити головне. Проектуючи картографічні твори з історії для школи, необхідно враховувати, що розміри карт, їхні масштаби, проекції, розміри умовних знаків, шрифтів тощо для таких карт у багатьох випадках визначаються так само, як і для географічних.

Проекції для навчальних історичних карт обирають, керуючись, в основному, тими ж міркуваннями, що й при виборі проекцій для інших навчальних карт. З методичної точки зору бажано, щоб та сама територія зображувалась однотипно, особливо на картах, призначених для учнів молодших класів. Виходячи з форми зображуваної території та її географічного положення, підбирають таку проекцію, при якій зображення виходить із мінімальними спотвореннями, у звичних контурах, знайомих учням по географічних картах.

Картографічна сітка на навчальних історичних картах звичайно більш розріджена, ніж на одномасштабних загальногеографічних картах, тому що на навчальних історичних картах, як правило, географічні координати місцевості не визначаються, а виміри робляться дуже рідко [3].

Ступінь *генералізації* всіх елементів змісту навчальних історичних карт і розміри умовних знаків визначаються цільовим призначенням карт. Принципові установки для зображення берегової лінії, гідрографії, населених пунктів, шляхів сполучення й деяких інших елементів змісту розроблені

для загальногеографічних карт, прийнятні й для історичних. Але на загальногеографічних картах ці елементи є головним змістом, на історичних вони є географічною основою, а головним стає спеціальний історичний зміст.

До *змісту географічної основи* історичних карт входять берегова лінія й гідрографічна мережа, рельєф, а іноді й ґрунтово-рослинний покрив. Ці елементи важливі, але не є головними у змісті карт, що відображають історичний процес. Населені пункти та шляхи сполучення, залежно від змісту карти, відносяться або до географічної основи, або ж до спеціального навантаження. Під час встановлення ступеня генералізації та розмірів умовних знаків географічної основи необхідно пам'ятати про спеціальне навантаження, яке потрібно показати особливо виразно. Детальність зображення берегової лінії й малюнка гідрографічної мережі, а також густина останньої на історичних картах, як правило, менша, ніж на одномасштабних загальногеографічних. Відбір гідрографії виконується з урахуванням специфіки історичного змісту.

Елементи географічної основи на історичних картах зображуються менш детально, більш генералізовано, ніж на одномасштабних загальногеографічних картах. При зображенні берегової лінії опускається значно більше деталей, але зберігаються, або навіть підкреслюються, типові характерні риси зображуваного узбережжя. Так само здійснюється й узагальнення малюнка річкової мережі. Детальність зображення окремих річок, як, наприклад, подання проток і рукавів у гирлах, заплавних озер, стариць, островів на річках і т. ін., зменшується, але географічні особливості річкових систем на карті відображаються. Кількість підписів гідрографічних об'єктів значно менша, ніж на загальногеографічних картах, тому важливо, правильно й послідовно потовщуючи основні річки, домогтися гарного простежування їх від витоків до гирла. Відбір річок роблять так, щоб вони не створювали перевантаження й не заважали поданню спеціального змісту карти. Тому на історичних картах, як правило, зображують основні річки з їхніми найголовнішими притоками. Із другорядних річок відбираються іноді зовсім незначні, але пов'язані зі спеціальним змістом карти річки, наприклад, Калка, на якій відбулася відома битва 1223 р. з татарами, Воронеж (будівництво флоту Петром I) та ін.; річки, що є природними межами, якими проходять політичні кордони, межі розселення народностей. Прагнуть також передати географічні особливості річкової мережі території, що картографується.

Для повноти представлення конкретної географічної обстановки зображується рельєф місцевості, що, як і інші елементи фізико-географічного ландшафту, у ряді випадків впливає на конфігурацію кордонів, напрямків шляхів сполучення, розміщення населених пунктів, промислово-економічних об'єктів й інших елементів змісту карти. Для теми історичної карти зображення рельєфу місцевості має другорядне значення, тому на карту методом відмивки або штрихування наносяться й підписуються тільки великі орографічні об'єкти. Підписуються також і менші об'єкти: прикордонні

хребти, окремі гори та ін., відомі у зв'язку з історичними подіями, які відображаються на даній карті. Абсолютні висоти місцевості на історичних картах, як правило, не подаються.

З таких елементів основи, як ґрунти і рослинність, на історичних картах найчастіше подаються піски й болота. Ці елементи відображають узагальнено і тільки на найбільш докладних та великомасштабних картах, наприклад, на картах окремих боїв, де вони мають істотне значення. На конкретних історичних картах такого типу рослинність часто зображується з великою детальністю з поділом на ліс, чагарник, очерети й інше. Теми окремих історичних карт вимагають більш повного комплексного подання географічного середовища. До таких карт, наприклад, належить «Давньоруська держава в IX–XI ст.». Основний зміст карти – розселення племен і утворення давньоруської держави – не може бути повноцінно подано без позначення на ній, хоча б дуже узагальнено, природних зон і рельєфу місцевості.

Зміни фізико-географічного ландшафту відбуваються не тільки у зв'язку із природними явищами, а й значно більшою мірою у зв'язку з діяльністю людини. До таких змін варто віднести, зокрема, прориття каналів, створення великих водоймищ, осушення боліт. Зміни географічного середовища вивчає історична географія, одним із завдань якої є реконструкція фізико-географічного ландшафту історичного минулого. Відомості, що дає історична географія, дозволяють показувати на історичних картах відновлений географічний ландшафт місцевості таким, яким він був у той період, до якого приурочена дата карти. Помилково, наприклад, на історичній карті, що демонструє середньовіччя, показувати Київське водосховище, сучасні канали та інші зміни географічного ландшафту нашої країни. Реконструкція колишнього географічного ландшафту входить до завдань історичної картографії, але для того, щоб вирішити цю проблему, редактор має виконати велику дослідницьку роботу. На картах варто відображати тільки ті зміни, у вірогідності яких редактор не сумнівається.

Основне завдання історичних карт – показати *спеціальний історичний зміст* з можливою повнотою і максимальною виразністю. Якщо з методичних міркувань бажано зберігати єдині принципи створення всіх стінних навчальних карт, то ще більш бажано дотримуватись однакових підходів до навчальних історичних карт як частин єдиної серії, що зображує складний процес історичного розвитку. Тематично історичні карти нібито продовжують одна одну. Різні елементи змісту карт зображені так, що при розгляді карт у хронологічному порядку наочно видно історичний розвиток чи занепад держави. Наприклад, розвиток відображено зростанням розмірів території, кількості міст, розширенням мережі торговельних шляхів, особливо важливо дотримуватись такої послідовності на картах більш пізніх періодів. Порівняння карт між собою полегшується побудовою однотипних легенд.

Тема історичних карт може бути настільки складною, що зображення усього комплексу явищ на одній карті призводить до її перевантаження. У та-

ких випадках на додаткових картах-врізках зображують яку-небудь історичну подію або яку-небудь сторону історичного процесу, щоб розвантажити зміст основної карти. На противагу загальногеографічним навчальним картам на історичних картах карти-врізки мають широке застосування. Незважаючи на застосування карт-врізок, іноді не вдається уникнути перевантаження навчальних історичних карт. Одна з причин цього полягає у широких хронологічних рамках, зменшити які не завжди можливо, тому що хронологічні рамки узгоджуються з розділами навчальної програми, і, крім того, зменшуючи період часу, що відображається картою, довелося б збільшувати кількість карт, що також небажано для школи. Друга основна причина – недостатньо жорсткий відбір змісту карти, постійне протиріччя між бажанням автора як можна докладніше висвітлити зображуваний історичний період та необхідністю додержуватися методичної вимоги щодо максимальної генералізації змісту навчальних карт з урахуванням можливостей вільного читання карти. Перевантаження навчальних історичних карт знижує їхню методичну цінність і, за відгуками деяких викладачів середньої школи, є основним недоліком навчальних історичних карт.

Повнота відбору і ступінь детальності зображення різних елементів змісту будь-якої карти залежать в основному від її призначення, теми й масштабу. Під час створення історичних карт, поряд з цими основними факторами, враховуються й інші, специфічні для карт даного типу, наприклад, хронологічні рамки.

Велике значення для навчальних карт має *оформлення*. Історичні карти, як правило, розфарбовуються з метою виділити території держав. Колір, обраний для розфарбування території якої-небудь держави, за можливістю зберігається на всіх картах даного історичного періоду, а в деяких випадках узгоджується із сучасною навчальною політичною картою світу. Така єдність розфарбування допомагає зоровому сприйняттю змісту карт [3]. Оформлення історичних карт для школи має деякі особливості. Найбільш яскраво, виразно мають бути оформлені елементи спеціального змісту. Елементи географічної основи карти мають бути приглушеними, щоб краще виділялося спеціальне навантаження. Тому берегова лінія і гідрографія іноді зображуються не звичайним блакитним, а чорним кольором та менш яскравими – сірим або сіро-коричневим, що дає змогу використати блакитний колір для об'єктів спеціального змісту. Для подання подій революційної боротьби, як правило, застосовується червоний колір.

Малюнок умовних знаків, що зображують спеціальний зміст карт, може бути різноманітним. У ряді випадків малюнком умовних знаків передають деякі специфічні особливості зображуваного періоду. Так, наприклад, битви часто позначають стилізованим малюнком того роду зброї, що був основним у дану епоху. На картах більш ранніх періодів битви позначають малюнком лука, стріли, щита, меча або списа, на картах більш пізніх періодів – вогне-

пальної зброї. Промислові підприємства в більшості випадків зображують малюнком будинку фабрики, домни й т.п. Графіка значків міст відповідає періоду, що зображується, та приналежності території.

Комп'ютерні технології уможливили оздоблення сторінок атласу високоякісним ілюстративним матеріалом. Зображення, які пов'язані з сюжетом карти, роблять її цікавою для учня, викликають бажання поглибити свої знання про певні часи і країни. Увесь ілюстративний матеріал підбирають у відповідності до вікового рівня учнів і вимог навчальної програми. Доцільними у цьому ряді є й схеми найважливіших битв, розповіді про які містяться у тексті підручників. Художнє оформлення не тільки підвищує наочність карт, а й зацікавленість учнів до їх вивчення. Однак великі позамасштабні малюнки не завжди можуть бути прийнятними. Застосування їх, так само як і інших умовних знаків, визначається призначенням, масштабом карти і специфічними особливостями картографічного зображення.

Перспективи подальших досліджень. Методика викладання історії в школі передбачає різні види навчальних історичних картографічних творів. Особливої уваги щодо перспективи подальшого розвитку заслуговують електронні карти в CD-атласах. XXI століття – час змін і вдосконалень, сучасні досягнення науково-технічного прогресу в картографії дали не тільки великі можливості швидкого та покращеного створення карт, але й прихід нових видів картографічної продукції. Створення традиційних атласів розтягувалось, як відомо, на довгий час, і головною проблемою ставало їх інформаційне старіння, нерідко ще у процесі підготовки. Електронні атласи можна розглядати як вдалу альтернативу паперовим, як ще одну, перспективну форму картографічних посібників для школи. Вони дозволяють значно скоротити час укладання, використати в якості носіїв компакт-диски, застосувати анімації й мультимедійні засоби.

Складнішими є питання щодо методики використання електронних навчальних атласів. Для його вирішення мають бути не лише створені та записані на CD-комплекти електронних карт, а й розроблено методику роботи з ними.

Рецензент – канд. геогр. наук, проф. А.М. Молочко

Література:

1. Барладін О.В., Даценко Л.М., Ісаєв Д.В.. Історичний атлас у комп'ютерному класі // Історія в школах України. – 2005. – № 1. – С. 21–23.
2. Ісаєв Д.В. Особливості створення навчальних атласів із всесвітньої історії // Вісник геодезії та картографії. – 2000. – № 3 (18). – С.37–40.
3. Караваєва З.Ф. Некоторые вопросы создания исторических карт. – М.: Изд-во геодез. литературы, 1956. – 72 с.
4. Сосса Р.І. Історія картографування території України: Підруч. – К.: Либідь, 2007. – 336 с.
5. Суходрев И.Б. Составление, оформление и подготовка к изданию учебных карт. – М., 1939. – 140 с.
6. <http://www.mon.gov.ua>

Л.Н. Даценко

ОСОБЕННОСТИ ПРОЕКТИРОВАНИЯ И СОСТАВЛЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ КАРТ ДЛЯ ШКОЛЫ

В статье рассмотрены вопросы особенностей проектирования и составления карт исторической тематики для обеспечения школьных курсов по истории. Учебная картографическая продукция по истории имеет ряд определенных отличий от школьных географических карт, особенности содержания этих карт требуют тщательной проработки содержания именно исторической тематики и отдельно географической основы с учетом многочисленных временных факторов. К учебным историческим картам школа выдвигает определенные требования: учебная карта должна отвечать программе и содержанию того раздела учебного курса, в котором изложена конкретная тема, а хронологические рамки карт – основным хронологическим разделам учебника. Содержание учебной карты и степень его детальности должны зависеть от возраста учеников.

Ключевые слова: исторические карты, школьные карты, проектирование и составление карт.

УДК 528.94

Н.М. Дук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КАРТОГРАФІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНАЛІТИЧНОЇ РОБОТИ В МИТНІЙ СЛУЖБІ

Розглянуто зміст аналітичної роботи в митній службі, встановлено актуальність створення комплексу карт як складового елемента інформаційної бази підтримки прийняття рішень щодо вдосконалення митної діяльності. Визначено функціональні особливості, типи й тематику карт, рівні картографування. Підкреслюється необхідність картографічного забезпечення аналітичної роботи в митній службі на основі ГІС-технологій.

Ключові слова: митна служба, аналітична робота, картографічне забезпечення.

N. Duk

THE CARTOGRAPHICAL ENSURING OF ANALYTICAL WORK IN CUSTOM SERVICE

The essence of the analytical work in the customs service is considered; the relevance of the creation of complex maps as part of the knowledge base of decision support to improve customs operations is determined. Features, types and themes of maps, mapping levels are defined. Necessity of cartographical ensuring of analytical work in the customs service based on GIS-technology is emphasized.

Keywords: customs service, analytical work, cartographical ensuring.

Вступ. В умовах глобалізації однією з пріоритетних проблем, які має вирішити Україна, інтегруючись до світової економіки, є проблема формування ефективних зовнішньоекономічних зв'язків. Державна митна служба